

MARTA SANCHO

MUR I EL SEU TERRITORI A L'EDAT MITJANA

ABSTRACT

The castle of Mur is located in the mountain range of El Montsec in the Catalan Pre-Pyrenees. During the 10th and 11th centuries, Mur is the centre of a territory situated at the first line of the border with the Islam, between al-Andalus and the Catalan counties. This situation compels to design some measures of protection like a network of castles and watchtowers with a visual communication between them. The landscape of this zone is covered by forest and pastures, more than fields that we can find down the valley and in the sunny slopes. The agriculture is based on cereals, vine and olive trees, but also irrigated crops that are related to a hydraulic infrastructure and some fruit trees. The remains that can be identified on the spot and the documents confirm it.

CASTELL DE MUR I EL SEU TERME

Mur era un dels castells termenats més importants de la zona fronterera entre els comtats cristians i la marca superior d'Al-Andalus. L'extens territori que dominava queda perfectament definit en l'esponsalici de Valença, filla d'Arnau Mir de Tost, en motiu de les seves noces amb el comte Ramon V de Pallars Jussà, en el que hi figura el castell de Mur¹: al nord amb *el terminum de Talarn et de Gallinariis*, al sud *in termino de Ager*, a l'est *in termino de Limingana* i a l'oest *in collo de Sarga, et inde transit as terminum de Castello Novo et vadit per terminum de Erolas*. Un altre document destacat és l'acta de consagració de l'església de la Col·legiata de Santa

1. MIQUEL ROSELL, *Liber Feudorum Maior*. Cartulario que se conserva en el ACA, Barcelona 1945. doc. 60, pàg. 75. Document en que s'especifica l'esponsalici que Valença, filla d'Arnau Mir de Tost, rebria pel seu matrimoni amb Ramon V, comte de Pallars. Mur forma part d'aquest esponsalici conjuntament amb altres castells de la zona .

Maria de Mur, de l'any 1069, en la que apareixen citats un gran nombre de pobles i parròquies del terme, en aquest cas de la jurisdicció eclesiàstica².

Sembla clar que el nostre territori estava perfectament estructurat a mitjans del segle XI. La conquesta d'Ager (1048), la delimitació precisa del terme del castell de Mur (1056) i els documents que ens informen sobre els llocs d'hàbitat ho fan ben palès. Amb anterioritat a aquesta data la informació és molt més escadussera. Disposem d'una primera cita documental del castell de Mur de 969 i encara una altre del 966 en que s'ens parla d'unes terres situades *in loco que dicitur Sub Murum*.³ No creiem, però, que en aquest moment, segona meitat del s.X, el castell de Mur estés estructurat com un castell termenat, més aviat es tractaria d'un castell avançat en un territori en procés d'estructuració.

Dins el terme de Mur es localitzen un seguit de castells i torres que formaven part del seu sistema defensiu. El més important de tots és el proper castell de Guàrdia, situat a l'extrem de la mateixa carena on es troba Mur, just sobre la vall de la Noguera Pallaresa i amb un control visual perfecte sobre el pas de Terradets. En la mateixa carena però en direcció oest i a molt poca distància de Mur, trobem la casa forta de Miravet. Altres castells que cal esmentar són els de Puigcerçós, el Meüll, les torres del mas de l'Eloi i del mas de Ginebrell, tots ells situats en direcció nord-oest respecte Mur i abocats a la Conca de Tremp. Menció especial mereix el sistema defensiu de la vall de St. Esteve, que per la seva posició no manté contacte visual directe amb Mur però forma part del seu terme.

La vall de Sant Esteve queda compresa, en la seva totalitat, dins el territori del Castell de Mur, configurant una unitat territorial que, d'est a oest, ocuparia la franja més meridional del terme, delimitada per les carenes del cap del Montsec al sud i de la Serra que tanca la vall pel nord. La comunicació amb el castell s'establiria a través del Turó de la Llobetera que connectaria visualment el castell de Mur amb Estorm i d'aquí amb tota la vall. La manca de visibilitat del Castell de Mur pel seu flanc sud, quedaria, així, coberta pels castells i llocs fortificats que trobem a la vall: Estorm, Moror, Alzina, El Cuscó, Castell Nou i Alçamora, aquests dos últims ja fora del terme Mur i situats a la vessant de la Noguera Ribagorçana, des d'on s'es-

2. Papeles de Mur, doc. 1, publicat a *Catalunya Romànica. Pallars*, vol. XV, pàg. 354 En aquest document apareixen alguns dels llocs d'hàbitat situats a la vall de Sant Esteve: Cuscó, Alzina, Estorm entre altres. Vegeu també MIRET i SANS, *Aplech de documents dels segles XI i XII per l'estudi de la llengua catalana*, Barcelona 1911-1912.

3. ABADAL, d', *Catalunya Carolíngia. Els comtats de Pallars i Ribagorça*, Barcelona 1955, vol. III. Doc. 196, pàg. 386: Baltinganus i Guanserus venen a Requesens, Bellita i Sidilane un hort en el lloc anomenat *Sub Murum* i una altra peça de terra per 3 sous (10/01/966). Doc. 207, pàg. 393: L'abad Sala acusa a Duran d'haver robat unes vaques del monestir de Sant Pere de Vilanega davant dels comtes Ramon, Borrell i Sunyer. En compensació Duran entrega a l'abad l'església de Sant Fruitós del castell de Mur (969)

tabliria contacte amb els castells de l'Aragó⁴. La visibilitat amb la vall de Barcedana, situada al marge esquerra de la Noguera Pallaresa i molt similar a la vall de Sant Esteve, s'estableix a partir de nombrosos punts: Mur, Guàrdia, Moror amb Llimiana Santa Anna i el Castelló Sobirà de Sant Gervàs.

EL TERRITORI VISCUT

La descripció que hem fet fins el moment del terme de Mur, es correspon amb l'aspecte més institucional; definició del terme, sistema defensiu i fortificacions secundàries.

El territori, però és molt més que això. En ell s'hi estableixen habitants que creen llocs d'hàbitat, roturen boscos per fer camps i pastures, domestiquen els corrents d'aigua per a moure molins, etc. Per a realitzar tot això parteixen d'uns recursos que cal conèixer i saber explotar.

La característiques geogràfiques d'aquest territori venen determinades, en gran mesura, per dos elements del paisatge: la serra del Montsec i el riu Noguera Pallaresa. La seva ubicació -a la vessant nord de la serra del Montsec d'Ares, a l'actual comarca del Pallars Jussà, en una zona de mitja muntanya de relleu accidentat, amb altituds que oscilen entre els 400 mts. del fons de la vall de la Noguera Pallaresa i els quasi 1.700 mts. del cap del Montsec- li confereixen una gran riquesa paisatgística i una notable varietat de recursos naturals. La vall de Sant Esteve, inclosa dins el terme de Mur, discorre paral·lela al Montsec d'Ares i és afluent per la dreta de la Noguera Pallaresa on desemboca a l'alçada del pas de Terradets. La serra on es troba el castell discorre paral·lela al Montsec i arriba a una alçada propera als 1.000 mts.

Els habitants del terme de Mur, disposaven, doncs, de recursos naturals molt diversos i foren capaços d'explotar-los en profit pròpi: Pastures d'hivern i d'estiu, camps de secà i terrasses d'horta, recursos hidràulics per als horts i els molins, explotació del bosc i dels recursos minerals. Totes aquestes activitats i moltes altres s'articulen creant unes interaccions en les que les persones que habiten el territori en són protagonistes⁵. Per a ells la percepció del territori es concreta en el seu ús més que en l'estructuració político-jurídica del mateix. El seu dia a dia ve condicionat

4. Sobre les línies de visibilitat del castell de Mur i d' altres fortificacions vegeu FERNANDEZ del MORAL, *Organització del sistema defensiu medieval: La frontera del Montsec als volts de l'any 1000, a SANCHO, "Ipsa Fabricata". Estudi de la farga medieval de Fabregada (s. XI-XIII). Tres anys de recerques arqueològiques (1992-1994)*, 112-128, Barcelona 1997.

5. Per a més detalls sobre aquestes activitats documentades en el terme de Mur a l'Edat Mitjana, vegeu l'article presentat per l'autora al 1er Simposi d'Arqueologia Medieval a Catalunya. Homenatge Dr. Riu, Berga 1998 (en premsa).

pel lloc on tenen el seu habitatge, la terra que han de treballar, l'hort, les pastures, el bosc i l'aigua. El castell és un referent més però no forçosament el principal.

Pel senyor de Mur el castell és el centre del territori, ja que d'aquest depent l'habitualment de tota mena de productes. El mateix succeeix des de l'altre centre de poder, la canònica de Santa Maria de Mur. La documentació escrita així ens ho mostra quan trobem referències als pagaments que han de satisfer aquells que en depenen⁶. L'arqueologia ens permet pensar en una altra forma d'entendre el territori, la que tenien aquells que hi habitaven i explotaven els seus recursos. El territori institucionalitzat no és el mateix que el territori viscut.

Aquest fet ens planteja un problema alhora de parlar de territori i de la seva estructuració, ja que, existeixi o no una organització jurídico-política, estigui o no definit un terme castral com el de Mur, el territori està ordenat pel seu ús i explotació. Per a aquells que l'habiten està estructurat i ordenat.

No cal dir que les principals activitats productives, en una zona de mitja muntanya, són la ramaderia i l'agricultura complementades per altres activitats secundàries, dins una clara estratègia d'autoabastiment domèstic. La documentació ens deixa veure l'estructura dels masos: les terres de secà es complementen amb les vinyes i els horts. Els drets sobre l'ús del bosc i els erms, eren un valuós recurs tant en la vida diària com en períodes de carències en què la recolecció podia paliar la manca d'altres aliments.

Per captar la importància de cada una d'aquestes activitats en l'economia de la zona, disposem del capbreu de 1316. La seva atenta lectura, ens mostra una activitat ramadera intensa i variada, amb ovicàprids, porcí i aus de corral, com a principal bestiar subjecte a càrregues impositives. Serveixi d'exemple un dels masos capbreuats:

Item, lo capmas de Pere Soler fa un quarter de moltó, et dos sesters dordi de car-lania, et perna de porc sin mate, et quista de diners a merce, et sinch fogaces de pa, un sester de forment a sester venal, un pareyl de gallines bones, et una gallina un an per altre, et menyei dos homes, et jova, careg et batuda.

Papeles de Mur. Vol II, pàg. 285

Des del nostre punt de vista, la ramaderia era alguna cosa més que una activitat complementària de l'agricultura, i en una zona de mitja muntanya com l'estudiada, potser caldria entendre-la com la principal dins l'economia pagesa. Els masos haurien d'estar provistos d'infraestructures ramaderes i de drets d'ús de les pastures. Caldria organitzar l'explotació d'aquestes pastures durant les diferents estacions

6. Donat que la documentació sobre el castell és molt escassa, ens basem en aquella que s'ha conservat de la col·legiata de Santa Maria. Vegeu nota 7.

de l'any i destinar una part de la càrrega de treball familiar a tenir cura del bestiar. Sobre el terreny encara ara es veuen les traces d'aquesta ramaderia extensiva i resulta evident el seu efecte en la construcció del paisatge, amb zones tancades, boscos aclarits i poc densos, passos i corralles que definirien les zones de pastures i serien zones d'accés habitual pel bestiar i els pastors.

El paisatge agrícola ve dominat per les terres de secà amb sembradures de cereals i vinyes en les zones més apropiades, i en algunes ocasions plantes d'oliveres, en les zones més assoleiades.

En els documents conservats de la col·legiata de Santa Maria de Mur⁷, trobem descripcions que ens permeten entendre com era la composició dels masos. De l'any 1267 data l'establiment d'un capmas a favor de Jaume de Sant Llobí fet pel paborde de Mur. La descripció que fa d'aquest mas és força representatiu dels que podem trobar en aquest fons documental:

...damus, concedimus et tradimus vobis Jacobo de Sent-Lobí et uxori vestra Berengaria et vestris in perpetuum totam illam Camp-Masiam, sive lexivum quod fuit den Rog de Sen Fructuos, qua sita est in termino de Muri, cum omnibus hereditatibus dicta Camp-Masiam pertinentibus ubicumque sint, sive in termino de Mur, sive de Guardia, vel in ceteris aliis locis, videlicet domos, casales, ortos, ortales, agros, terras, vineas, canamares. Linares, riguum et irriguum, cultum et incultum, et omnia que ad jam dictam Camp-Masiam pertinent vel pertinere debent quoquomodo.

Papeles de Mur, núm. 27

En les zones properes als corrents d'aigua —ja sigui el gran riu o els petits torrents— trobem un paisatge dominat per l'horta sovint relacionada amb infraestructures hidràuliques i molins fariners. Algunes plantes tèxtils, com ara el lli i el canem, serien explotades mitjançant unes tècniques que es tan a mig camí de la recolecció i l'agricultura.

Cal destacar que la major part dels productes agrícoles exigits pels senyors en els capbreus són cereals i vi i en són totalment absents els productes d'horta, la fruita fresca o seca i les lleguminoses, conreades en secà o regadiu i de fàcil conservació. Això ens fa pensar que les exigències senyorials condicionarien les estratègies de producció pageses, ja que s'ahuria de produir allò que el senyor demana, però al mateix temps es disposaria d'un marge d'autonomia important en els conreus que

7. *Recopilación y resumen de los instrumentos y papeles que se hallan reconditos en el archivo de la iglesia colegiata de Mur, ordenados por Joseph Martí canónigo regular del Real monasterio de Santa Maria de Bellpuig de las Avellanas, en 1794.* Coneguts com a Papeles de Mur i conservats a la Biblioteca de Catalunya. A partir d'ara citats com a "Papeles de Mur".

no apareixen en els censos. Les parcel·les d'horta, les úniques sotmeses a una agricultura intensiva, es convertirien en un dels recursos més i millor explotats per la família pagesa, amb adobs procedents dels ramats i de la llar i amb un regadiu que aprofitaria els recursos hídrics al màxim.

Veiem un exemple dels pagaments que deu el mas de Guillem de Coll de Vilamolot:

Item lo Capmas den Guillem de Col de Vilamulat, et den Maurina, fan moltó mayench, un mug de blat mig ordi, mig forment, et 4 sesters de vi, et quista de diners a merce, et jova, et carreg, et batuda quiscun.

Papeles de Mur. Vol II, pàg. 285

Cereals, vi, pagaments en moneda i en treball, a part dels pagaments en productes ramaders. Aquesta és la tònica dominant, la que obligaria als pagesos a vendre part del seu producte per aconseguir la moneda i a conrear determinats productes per satisfer les demandes senyorials.

L'aprofitament de recursos naturals de tots tipus, va molt lligat a l'explotació dels comunals, dels boscos i de les aigües. La caça, la pesca, la recolecció de fruits i plantes, l'extracció de minerals i pedra per a diferents usos... són activitats que es consideren complementàries que difícilment s'especifiquen en els textos escrits. Alguns topònims com la Obaga de Peguera o el Barranc de Carboners, ens indiquen els llocs on es realitzaven algunes d'aquestes activitats.

La prospecció arqueològica ens ha permès identificar algunes zones d'explotació d'algun d'aquests recursos; la pedrera de moles de Vilamolera, la de lloses del Serrat de la Capella, les guixeres situades entre Moror i Alzina.

Cal suposar que el simple consum de llenya per a les llars suposaria una intensa i ordenada explotació dels recursos forestals, sense oblidar la caça i, sobretot, la recolecció que sovint es convertiria en un recurs alimentari bàsic per a superar males anyades o determinats períodes de l'any.

Les zones on es desenvolupen aquestes activitats se situen en els llocs aparentment més inaccessibles, en àrees de bosc no aptes pels conreus i poc accessibles pels ramats. Els pocs camins que encara resten practicables ens permeten veure el grau de penetració de les comunitats rurals en el territori. Graus que s'enfilen per les canals i torrents, places carboneres en indrets inimaginables, cabanes, marges i refugis de muntanya construïts per a aquells que troben, en el bosc, els recursos complementaris que necessiten.

La migradesa de les dades documentals no ens pot fer pensar en una escassa activitat en aquest àmbit. La raó per la qual no trobem dades escrites, pot respondre a l'escàs control exercit pel poder sobre l'explotació d'aquests recursos, sense oblidar la força que exercien les comunitats d'habitants per a poder continuar explotant els comunals sense interferències del poder feudal.

L'estudi d'aquestes activitats cal abordar-lo amb mitjans alternatius, com ara les anàlisis paleoambientals en carboneres o els estudis de polen fòssil dipositat en zones de sedimentació. Es aquest un dels objectius de futur de la nostra recerca.

L'HÀBITAT I LES VIES DE COMUNICACIÓ

En tot el territori estudiat domina clarament l'hàbitat agrupat, origen d'alguns dels pobles que encara resten habitats: Alzina, Moror o Alçamora en serien alguns exemples. La recerca documental i arqueològica ens ha permès, però, identificar i localitzar altres nuclis d'hàbitat: el lloc de Sant Fruitós, documentat ja des de finals del segle X; la vila de Torrenta -no localitzada sobre el terreny- o la vila de l'Espona -topònim actual d'una masia -.

Malgrat el domini de l'hàbitat agrupat, també disposem de dades sobre masos dispersos com el de Ginebrell o el de Formicó. La documentació, però, no és prou clara i tot i que en principi creïem que el terme "manso" feia referència a un lloc d'hàbitat dispers, la forma més habitual de "campmas" comporta certs problemes d'interpretació. La seva utilització s'ol estar relacionada amb una unitat de pagament de censos registrada en les capbreus⁸, independentment de la seva ubicació física, dins o fora d'un nucli d'hàbitat agrupat. Així podem trobar cases dins i fora de la vila de l'Espona en un document de permuta, de l'any 1321, entre l'església de Mur i Alegret Fila i la seva esposa Barcelona:

...unas nostras cassas quas habemus intus villa de Lespona qua dicuntur les cases de Na Senlobina, et afrontat de uno latere viam publicam, et de alio latere Guillelmi Merceri, de tercia vero parte Arnalli Margalit, et de quarta vero parte nos cambiatores.. Et nos... damus vobis... unas nostra casas quas nos habemus extra villam de Lespona, et afrontat dictas casas de uno latere Guillem Mercer, et de alio latere la casa de nobis cambiatoribus, et de duobus aliis partibus vias publicas...

Papeles de Mur, doc. 29

Llocs d'hàbitat, llocs de treball, centres administratius dispersos en un territori i lligats per una espessa xarxa de camins de diferent categoria. Petits camins de ferradura, sovint empedrats; vies pecuàries, de traçat recte i sempre buscant les carenes i els colls de les muntanyes, camins que segueixen els fons de les valls. La docu-

8. Capbreu de 1316. Papeles de Mur, vol.II, pàg.285

mentació sovint parla d'aquests camins de forma indirecte, com a aforntacions o límits de terres⁹.

Entre les principals vies de comunicació hauriem d'assenyalar l'existència de tres passos naturals que posarien en contacte les vessants nord i sud del Montsec d'Ares i que per les seves característiques i traçat i per les restes que es conserven, podem considerar que ja existien a l'Edat Mitjana. De llevant a ponent aquestes serien: el pas de Terradets, que circula seguint la Noguera Pallaresa¹⁰; el Coll d'Ares que supera la serra per l'única collada franquejable i que tenim documentat des de l'any 1044¹¹; i l'estret de Montrebei, que segueix el curs de la Noguera Ribagorçana. Per la vall de Sant Esteve, en sentit est-oest, discorre el camí ral, el qual conserva algun tram empedrat de tipologia medieval i es creua amb els altres tres camins. L'estructura viària es completa amb una espesa xarxa de camins secundaris que connecten els nuclis de poblament amb els camins principals i amb el centre del territori: Mur, amb el castell i la col·legiata de Santa Maria.

Sobre el terreny els camins ens apareixen com als veritables vertebradors del territori, línies sobre un paisatge ordenat en polígons, fils conductors de persones, mercaderies i idees. Els camins condueixen als habitants cap a la vall oberta i cap al bosc espès, als camps i a les pastures, al centre de poder i a al lloc d'oració i, sobre-tot, a casa.

9. Sobre el tema de les comunicacions vegeu l'estudi publicat per NOLASCO, *Aproximació a l'estudi de les comunicacions de la vall de Sant Esteve de la Sarga: anàlisi de les fonts i definició d'una metodologia*, a SANCHÓ, "Ipsa Fabricata"; estudi de la farga medieval de Fabregada (S.XI-XIII). *Tres anys de recerques arqueològiques (1992-1994)*, 98-111, Barcelona 1997.

10. En els testaments d'Arnau i Arsenda d'Ager hi fan deixes per a la construcció de ponts i camins i especialment es menciona el que creuava la Noguera Pallaresa per Terradets, dins el terme d'Ager. Testament d'Arsenda, 1068. Arxiu de la Catedral de Lleida, perg. 2486: *...et in pontibus super aquas sive in gradibus malignis construendos in itineribus sanctus*.

Testament d'Aranu Mir de Tost, 1071. Arxiu de la Catedral de Lleida, perg. 508: *...et aliam terciam partem dimito ad ipsum pontem de Nogra quem ego et uxor mea iam cepimus*.

11. Ramon III de Pallars Jussà ven la meitat del castell de Sant Llorenç d'Àres a Arnau Mir de Tost i la seva dona Arsenda. Segons el document el límit oriental de la propietat és *ipsa strata publica qui pergit de Ager a Paliars*. Vegeu BERTRAN; CABESTANY; FITE, *Primera aproximació al jaciment fortificat de Sant Llorenç d'Ares*, a "Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia", Annex 3, 41-52, Barcelona 1986.

CLOENDA

El creixement demogràfic i econòmic que es percep en els segles central de l'edat mitjana (segles XI-XIII), té uns precedents que s'endinssen en els segles altmedievals i que són difícils de captar per la manca de fonts documentals i l'escassa recerca arqueològica desenvolupada en la zona. Malgrat tot, podem dir que l'ocupació del territori i la posada en explotació de terres de conreu, pastures i boscos, des dels segles altmedievals, va suposar una remodelació i una jerarquització de l'espai en base a la colonització espontànea, anterior a l'any 1000, i a la estructuració feudal posterior. El mòvil d'aquesta actuació cal cercar-lo en la necessitat d'autoabastiment del grup – ja sigui familiar o comunitari- i en la voluntat de reproducció i manteniment d'una superpoblació local. Aquests objectius es materialitzaren en el policultiu extensiu -i intensiu quan les condicions ho permetien- i en un aprofitament minuciós de tots i cadascun dels recursos que oferia el territori.

El fet de trobar-se en una zona de frontera va propiciar la fusió dels interessos militars amb les capacitats tècniques i l'augment demogràfic per a estructurar un espai propi i característic del Prepirineu. A les necessitats d'explotació per a la producció, hem d'afegir els interessos de defensa que condicionaven les formes d'assentament i l'estructuració del territori en la seva vessant administrativa i institucional. La construcció d'un paisatge a partir de les necessitats del grup familiar o comunal pagès, s'havia d'adaptar a les exigències de la política rendista senyorial que modificava aquesta iniciativa pagesa, amb la inserció d'interessos rendals –i posteriorment comercials- provocant variacions temporals en els usos del sòl, segons les oscil·lacions dels interessos senyorials i de l'incipient mercat regional.

El paisatge medieval s'estructurava al voltant de nombrosos assentaments de petit tamany i amb una clara ubicació defensiva i militar. En el cas del Montsec es tracta, principalment, d'assentaments de nova creació que contrasten amb l'aprofitament d'assentaments tardorromans en les zones planes com ara la propera Conca Dellà amb centre a Isona. Al voltant d'aquests nuclis d'hàbitat, es va expandir una agricultura i una ramaderia d'autoabastiment que s'adequava a tots els espais disponibles gràcies a un gran esforç en treball humà imprescindible per a mantenir les condicions de creixement i les exigències senyorials que s'anaren imposant a partir del procés de feudalització. Paral·lelament es desenvoluparen altres activitats productives com ara la siderúrgia, l'extracció de materials per a la construcció i l'explotació dels recursos forestals, sense oblidar la recol·lecció, la caça i la pesca. Aquesta intensa activitat va propiciar la modificació del paisatge que es va antropitzar en major o menor grau segons les possibilitats que oferia.